

Nők helyzete, politika és feminizmus az elmúlt két évtizedben Latin-Amerikában

Latin-Amerikát az az öreg kontinens nevelte fel, ahol röviddel a francia felvilágosodás kora előtt a fél világnak mintát adó Párizsban Saint-Simon herceg a következőt tapasztalja: „[...] midőn Saint-Albin megvédte doktori értekezését a Sorbonne-on, Madame, merőben botránnyos és merőben szokatlan módon viselkedvén, megjelent ott, noha hölgy, bármilyen magas rangú lett légyen is, még sohasem tette be a lábát a Sorbonne-ra, és ilyet el se képzelhetett”. (*Saint-Simon herceg...* 1987, 530)

A latin-amerikai civilizáció formálásában – legalábbis a szubkontinens felét kitevő Brazíliában – meghatározó, amúgy frankomán portugál kultúrában a nők nyilvános szerepléstől való elzártsága még több mint két évszázaddal később is a dolgok normális rendje. Röviddel az első, liberális szellemben fogant köztársaság megalakulása (1910) után az angol női aktivista, újságíró Ethel C. Hargrove, mint a *Committee of the British International Association of Journalists* delegációjának tagja, Portugáliában jár, és a következőket jegyzi fel a küldöttség tiszteletére rendezett lisszaboni fogadásról: „A fogadás fényes külsőségek között zajlott. A fényárban úszó, színpompás teremben több száz vendég vett részt a díszvacsorán, közöttük volt az angol követ, Sir Arthur Hardinge és számos portugál államhivatalnok, vezető újságírók, orvosok, ügyvédek, kétségtelenül a város legjobb köreinek képviselői, valami mégis hiányzott. *Egyetlen* portugál hölgy sem volt jelen. Lady Hardinge látta el a háziasszonyi teendőket, igazán elragadóan; de őszinte sajnálatomra nem volt alkalmunk találkozni Portugália vezető asszonyaival.” (Hargrove 1914, 31–32)

Harmadik történelmi példám már az Európától politikai és szellemi értelemben távolodó, leváló, önállóodó Latin-Amerikából való. Északkelet-Brazília jelentős kikötőjében, Recifében a XIX. század elején az utazó jó családból való, tehetős, fehér nővel nem nagyon találkozhatott az utcán, ezek a nők az otthonukba zártan éltek. Viszont más, különböző társadalmi helyzetű (szabad vagy rabszolga) és bőrszínű (főleg fekete és mulat) asszonyt sokat lehetett látni szerte a városban. Ezek a nők többnyire árultak valamit. A fejükön hordott kosárból kiáltozva kínálták portékáikat: ínycenc falatokat (édességeket, banánt, narancsot) vagy akár szép kendőket. Más esetben saját testüket. Mind a rabszolgák, mind a

felszabadítottak között sokan voltak ugyanis, akik száraz vagy szoptatós dajkának kínálkoztak, a maguk megélhetése érdekében vagy gazdáik hasznára, esetleg szabadulásukat remélve. Recifében valódi dajka- és anyatejpiac működött ebben az időben (nyilván módosult európai import ez is, mint oly sok minden más, ami meghatározta a latin-amerikai nők sorsát), és ez egészen az 1920-as évekig megmaradt, amikor Brazíliában az orvosok köréből erőteljes, a paternalizmustól sem mentes kampány indult ellene, mondván, elsődlegesen az anya kötelessége gyermeke táplálása és gondozása. Ezzel közegészségügyi, államilag szabályozandó problémává lépett elő a dajkák helyzete. (Nascimento 2007, 76–77, 86–87)

Mire szolgál a latin-amerikai nők mai helyzetének vizsgálatakor ezeknek az évszázados epizódoknak a felidézése? Egyrészt figyelmeztet, hogy napjaink jelenségei – legalábbis részben – olyan tradícióban gyökereznek, melyet erősen férfidominanciájú európai birodalmak határoztak meg egykor. Másrészt felvillant néhányat azokból a problémákból, melyek nem új keletűek, de még napjainkban is jellemzők a szubkontinensen:

- a társadalmi normák mereven elválasztják az eltérő helyzetű nőket egymástól életforma, lehetőségek tekintetében, közös azonban bennük, hogy e normák szigorúan kötik mindannyiukat, még ha akad is köztük egy-egy öntörvényű, szabályszegő;

- a különösen magas társadalmi állású asszonyok kivételezett helyzete ritkán és lassan hoz általános javulást;

- a nőknek ma is szerényebbek a lehetőségei a kulturális, politikai és gazdasági hatalomhoz való hozzáférés tekintetében, mint a férfiaknak; valamint

- gyakran saját testük felett sem rendelkezhetnek korlátok nélkül.

Ezek az alapvető kérdéskörök, melyek a legfrissebb politológiai, szociológiai értékelésekben, kutatásokban az utóbbi két évtizedben bekövetkezett radikális latin-amerikai változások tükrében is előtérben vannak. Észak-amerikai kutatók is gyakran foglalkoznak a témával komparatív keretben, például Franceschet (2005); Kampwirth (2004); Shayne (2004). Tanulmányom is ezeket a problémaköröket járja körül.

Az 1990-es és a 2000-es években – figyelmeztetnek a kutatók, köztük például a kanadai Susan Franceschet (2007a) – soha nem látott mértékben növekedett meg a nők hatalma és részvétele a latin-amerikai országok politikai életében. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy több nő köztársasági elnököt választottak meg, éppen a kontinens legjelentősebb államaiban. Például a térség talán legkonzervatívabb szavazói Chilében 2006-ban a szocialista párt színeiben induló *Michele Bacheletet*. Argentína elnöke 2007 óta *Cristina Fernandez de Kirchner*, aki a peronista örökséget folytató, *Justicialista Párt* utódjaként fellépő bal-balközép *Győzelmi Front* (Frente para la Victoria, FPV) jelöltje volt. 2010 októberében Brazíliában a két sikeres ciklust záró Luiz Inácio Lula da Silva közeli

munkatársa, *Dilma Rousseff* került hatalomra, a balközép *Munkáspárt* (Partido dos Trabalhadores – PT) képviselőjében. *Violeta Barrios Torres de Chamorro* Nicaragua elnöke volt (1990–1997), akit egy rendkívül széles, sandinistaellenes pártszövetség (Unión Nacional Opositora, UNO) támogatott, amelyben konzervatívok, liberálisok, kommunisták stb. egyaránt részt vettek. A Guyanai Köztársaság elnöke 1997–1999 közt a szocialista (People's Progressive Party) politikus, *Janet Jagan* volt. *Mireya Moscoso* panamai elnök (1999–2004) néhai férjéről, a korábbi panamai elnökről elnevezett nacionalista párt, a *Partido Arnulfista* támogatásával győzött a választásokon. A 2010-es Costa Rica-i elnökválasztást pedig *Laura Chinchilla* nyerte, az ország legnépszerűbb pártja, a balközép *Partido Liberación Nacional* színeiben. De a vesztes elnökjelöltek között is találunk nőket (*Keiko Fujimori* Peruban indult 2011-ben, *Sandra Torres Casanova* szintén 2011-ben Guatemalában). Ezek az asszonyok gyakran férjük vagy apjuk nyomdokain haladnak a politikai pályán.

Nemcsak az államfők között (az elnöki rendszerek esetében széles jogkörrel), hanem a miniszterelnöki poszton is számos nőpolitikusot találunk, főként Közép-Amerikában. Dominikában *Maria Eugenia Charles* példátlanul hosszan, 1980–1995 között viselte ezt a tisztséget. A Brit Nemzetközösséghez tartozó Jamaicában *Portia Simpson-Miller* előbb 2006–2007-ben volt kormányfő, majd 2012-ben ismét megválasztották. Ugyancsak a Nemzetközösség tagja Trinidad és Tobago, ahol 2010 óta *Kamla Persad-Bissessar* vezeti a kormányt. Ez a tendencia a közép-amerikai külbirtokok esetében még előbb megkezdődött. A kontinens első nő miniszterelnöke *Lucinda E. da Costa Gomez* volt 1977-ben, a 2010-ben feloszlott Holland Antillákon, ahol több nő politikus is betöltötte ezt a tisztséget (1984–86 és 1988–93 közt *Maria Ph. Liberia-Peters*; 1993-ban és 1998–99-ben *Suzanne F.C. Camelia-Römer*; 2003–2004-ben *Mirna Louisa-Godett*; s végül 2006–2010 közt *Emily de Jongh-Elhage*). A francia Guadalupe kormányfője 1982–85 közt *Lucette Michaux-Chevry* volt. Ahogy az USA-val társult államban, Puerto Ricóban 1988–90-ben *Sila Maria Calderón Serra*; 1996–99-ben *Norma Burgos Andújar*, majd 2005-ben *Marisara Pont Marchese* volt a miniszterelnök. (*Worldwide Guide...* 2012; Htun – Piscopo 2010)

Számos latin-amerikai országban hoztak törvényt a képviselőjelöltek összetételére vonatkozó női kvótáról. Ezek közül csak azokat emelném ki, ahol a parlamentben a női politikusok aránya meghaladja a magyarországi 9,1%-ot: Argentínában 37,4%, Bolíviában 25,4%, Kolumbiában 12,7%, Costa Ricában 38,6%, a Dominikai Köztársaságban 20,8%, Ecuadorban 32,3%, a Guyanai Köztársaságban 31,3%, Hondurasban 18%, Mexikóban 26,2%, Nicaraguában – bár a pártok csak önkéntes kvótát alkalmaznak – a képviselők között különösen magas, 40,2% a nők aránya. Paraguayban 12,5%, Uruguayban 15,2%. (*Quota Project...* 2012) A nők jogainak biztosításában sok tekintetben élen járó Kubában pedig 43,3%.

A nők térnyerése a hatalmi pozíciókban, illetve az a jelenség, hogy problémáik egyre inkább előtérbe kerülnek a latin-amerikai országok politikai életében, elemzők szerint, összekapcsolható az úgynevezett baloldali hullám vagy fordulat kibontakozásával is, melyet világszerte inkább karakteres férjpolitikusokhoz szokás kötni. Az angolszász szakirodalom által gyakran csak *rózsaszín dagályként* (pink tide) emlegetett folyamatba illeszkedik Hugo Chávez 1998-as elnökké választása Venezuelában; Brazíliában a Munkáspárt alapítójának, Luiz Inácio Lula da Silvának 2002-es sikeres indulása a köztársasági elnöki címért, majd második, 2006-os fölényes győzelme; két igen szegény dél-amerikai köztársaságban, Bolíviában és Ecuadorban Evo Morales 2005-ös és Rafael Corea 2006-os elnökké választása; valamint Daniel Ortega visszatérése, aki az 1970-es és 1980-as években sandinista vezér volt Nicaraguában, majd szintén 2006-ban demokratikus úton szerezte meg az elnöki pozíciót. (Goodman 2009) A baloldali hullám programjai gyakran alkalmazzák a nőpárti retorikát, mégis, mint látni fogjuk, a női szempontok nem ritkán esetükben is politikai alkuk áldozatául esnek, a hatalom ideológiai öndefiníciójától függetlenül.

A nők előretörése a latin-amerikai országok politikai életében nem előzmények nélkül való jelenség. A jogaik védelmében fellépő mozgalmak végigkísérték a XX. század történetét, és bár az 1980-as évekig – főként az autoriter rezsimekben – csekély hatásuk volt a kormányok politikájára, még a legkeményebb diktatúrák idején is működőképesek voltak. A nőket mindig ott találjuk az antidemokratikus rezsimek (pl. az akkori Chile vagy Argentína) elleni rezisztencia élharcosai és áldozatai között. Az argentin katonai diktatúra diszkreditálásában igen jelentős szerepe volt az eltűnt gyermekeikért demonstráló, fehér fejkendős ún. *Május téri anyák* mozgalmának (Asociación Madres de Plaza de Mayo). Ennek a diktatúrának a viszonyait idézi Julio Cortázar sajtóanyagra épülő, megrázó szövege (2006, 29) az 1970-es évek közepéről: „A negyedben az előző nap fegyveres összecsapás zajlott le, több mint száz halálos áldozattal, akik között helybéliek is voltak. A lányomat elrabolták, és a 601-es zászlóalj laktanyájába vitték. Ott több más nővel együtt brutálisan megkínozták. A túlélőket még aznap, szentestén agyonlőtték. Köztük volt a lányom is.”

Frissebb példa a kubai *Nők fehérben* (Las Damas de Blanco) napjainkban is aktív mozgalma, mely azokból az asszonyokból szerveződött, akik 2003-ban politikai okokból bebörtönzött férfi hozzátartozóik szabadulásáért, illetve az általános szabadságjogok tiszteletben tartásáért demonstrálnak. A hetvenöt, 10–28 évre ítélt fogoly közül azóta már többen szabadultak, de az ellenzékiek, köztük a nőmozgalom tagjai elleni, gyakran erőszakos atrocitások mind a hatóságok, mind magánemberek (a Castro rendszer szimpatizánsai) részéről a mai napig folytatódnak. A kubai kormány a *Nők fehérben* mozgalom katolikus egyházhoz is kötődő, békés demonstrációit amerikaiak által pénzelt provokációknak

tekinti. Tagjait nem engedte kiutazni sem Strasbourgba, amikor az Európai Parlament 2005-ben nekik ítélte az emberjogi aktivisták számára alapított *Szaharov-díjat*, sem New Yorkba, mikor ott a *Human Rights First* emberjogi díját vehették volna át 2006-ban. (Amnesty International 2012)

A rezisztencia viszonyai között természetes módon kapcsolódott/kapcsolódik össze a nemek közti egyenlőség kérdése a törvényesség (a törvény előtti egyenlőség) és az emberi jogok mindenkit érintő kérdéseivel, a nők sajátos problémái a korszak technológiai fejlődéséből és a modernitásból adódó általános kihívásokkal, illetve az államok és népek közötti egyenlőtlenesség kérdése a nők helyzetének vizsgálatával. Ezek a párhuzamosságok – és bizonyos értelemben a sajátosan latin-amerikai kultúra – adják a szubkontinens női mozgalmainak jellegzetes arculatát, hangsúlyait. Önálló fejlődésüknek a belső impulzusok mellett a nemzetközi feminizmus, illetve a *gender* kérdések körül megélelnekült általánosan tapasztalható érdeklődés, a társadalmi nemről szóló globális diskurzus is nagy lendületet adott.

Nemzetközi téren a szemlélet változása az 1990-es években kezdődött el, legátfogóbban a tematikus ENSZ-konferenciák megrendezésével, valamint a nők problémáival foglalkozó NGO-k és más civil kezdeményezések számának növekedésével. Bár az első Női Világkonferenciát éppen a vizsgált térségben, Mexikóvárosban rendezték 1975-ben, mégsem ezt, hanem a IV., 1995-ös pekingit szokás mérföldkőnek tekinteni, ahol elfogadták a *Pekingi nyilatkozatot* és a hozzá kapcsolódó cselekvési programot. Ezek vezérgondolata az volt, hogy a fejlődés és a béke nemzetközi politikai keretében legyen a nemek közötti egyenlőség az elsődleges kiindulási alap. A dokumentumok tucatnyi – Latin-Amerikában is releváns – kérdéskörben szólítottak cselekvésre: a nők és a szegénység; a nők és az oktatás, képzés; a nők és az egészségügy; küzdelem a nők elleni erőszakkal szemben; a nők és a fegyveres konfliktusok; a nők és a gazdaság; a nők a hatalomban és a döntéshozatalban; a nők emberi jogai; a nők és a média; a nők és a környezetvédelem; illetve különös figyelem a gyermeklányokra. Másfél évtized elteltével az ENSZ bécsi információs irodája (UNIS) a következőképpen értékelte a pekingi konferencia hatását: „A Pekingi konferencia óta jó néhány kérdésben – a legnagyobb mértékben az oktatás terén – léptünk előbbre. Bár a nemi kérdésekre reflektáló törvénykezési és politikai gyakorlat számos esetben kezelte az egyenlőtlenességet és a nőkkel szembeni diszkriminációt, az általános fejlődés továbbra is kiegyensúlyozatlan. Egyenlőtlenességek mutatkoznak a különböző térségek között és egyes országokon belül is. Sőt: a nemzetközi átlagok is elfedik a nők közötti lakhelyük, gazdasági helyzetük, etnikai hovatartozásuk, koruk, hátrányos helyzetük és más tényezők következtében mutatkozó különbségeket.” (UNIS Vienna 2010)

A pekingi (ahol több mint 3000 szervezet képviseltette magát) és a hozzá hasonló megrendezvények pozitívumai, hogy alkalmat teremtenek

az aktivisták találkozására, ezáltal elősegítik a nők mozgósítását, növelik tudatosságukat az egyenlőtlenségek felismerésében, valamint fórumot biztosítanak új normák megfogalmazására. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni ezeknek a nagy költségvetésű, relatíve drága eseményeknek az árnyoldalairól sem. Először is arról, hogy a régióban működő NGO-k aktiválása, a közöttük kialakuló *network* kiépítése jellemzően külső szereplők kezében van, tehát a latin-amerikai női szervezetek a nemzetközi mozgalomba kívülről érkező kezdeményezésre kapcsolódtak be. A pekingi konferencián való részvételüket például főként az ENSZ Latin-Amerika Gazdasági Bizottsága (CEPAL) női szekciója készítette elő. Ez a szervezet állította össze az egymással kapcsolatba hozható civilek listáját, regionális találkozókra rendezett a számukra és felkészítette őket, hogyan lobbyzzanak a kormányoknál és a nemzetközi szervezetekben. (Franceschet 2007a, 2–3, 7) Ilyen módon azonban a helyi iniciatíva gyakran önállóságát veszti, és a sajátos, lokális problémák háttérbe szorulnak, valamint a nőket ezek a fórumok arra tanítják, hogyan illeszkedjenek az őket körülvevő, fennálló rendbe, tradicionális szerepükön ne változtassanak, inkább alkalmazkodjanak.

A női témák a 2000-es években az alternatív nemzetközi tanácskozásokon is egyre nagyobb teret kaptak. A davosi Világ gazdasági Fórum ellentétülként indult útjára Brazíliából, Porto Alegre-ből 2001-ben a Társadalmi Világforum. A „nagy multinacionális vállalatok és az érdekeiket is szolgáló, velük cinkosságot vállaló nemzeti kormányok és nemzetközi intézmények által vezérelt globalizációs folyamattal” (*Szociális Világforum... 2010*) szembenálló szerveződés 2009-es belémi (Amazónia, Brazília) deklarációja a női mozgalmakat a változások első számú aktorai közé emelte azzal, hogy kimondta: „A társadalmi egyenlőségért küzdő feministák, környezetvédők és szociális mozgalmak a XXI. században arra törekcsenek, hogy a társadalmat megszabadítsák a termelés, a kommunikáció és a szolgáltatások eszközeit uraló kapitalizmustól, mindezt olyan tulajdonformák támogatásával kívánják elérni, melyek a társadalom javát szolgálják: szabad családi kisbirtokok, szövetkezetek, helyi közösségi tulajdon. [...] Az alternatívák között szükségszerűen lennie kell feminista megoldásoknak is, hiszen addig nem lehet igazságos és az egyenlőségre épülő társadalmat létrehozni, amíg ennek a társadalomnak a fele elnyomott és kizsákmányolt.” (Idézi: Goodman 2009.)

A nagy világeseményeknél több konkrét eredménnyel kecsegtetnek, és sajátosan latin-amerikai problémákat sikeresebben vetnek fel a regionális kezdeményezések. 1981-ben a kolumbiai Bogotában rendezték meg először, mintegy kétszáz nő részvételével szubkontinentális találkozójukat a latin-amerikai és karibi feministák (*Encuentro Feminista Latinoamericano y del Caribe*). (Céspedes 2007, 30–31) Azóta több, egyre szélesebb körű fórumot tartottak. A feminizmus számára a politikai cselekvés programadója a mexikói Taxcoba szervezett IV. találkozó lett (központi témája: a feminista politika ma Latin-Amerikában, *La política feminista en América*

Latina hoy). A latin-amerikai nők helyzetében tapasztalható lassú, folyamatos javulás ellenére vannak példái az *előrelendülés-megtorpanás-visszalépés*-nek is. Ilyen a nicaraguai eset, ahol a mai jelenségek háttére bizonyos értelemben a taxcói fórumig vezethető vissza. Az 1980-as években formálódó első nicaraguai feminista szervezetek már képviseltették magukat ezen a találkozón. A hazatérő aktivisták között pedig ott voltak a női gondolkodást talán legsikeresebben képviselő politikai erő, az 1987-ben létrehozott *Partido de la Izquierda Erótica* (a Baloldali Erotika Pártja) alapítói is. Ez a szervezet rendkívül hatékonyan lobbyzott az 1987-es nicaraguai alkotmány kidolgozásakor, hiszen a korábbi (1974) alapokmányhoz képest, melyben semmilyen módon nem jelentek meg a nők jogai, 10 cikkelyt is el tudtak fogadtatni a nők egyenjogúságának elősegítése érdekében. A kutatók felhívják a figyelmet, hogy a mai, az abortusz teljes tiltásához vezető retrográd politikai fordulat Nicaraguában, illetve a jól érzékelhető antifeminista hullám éppen az 1980-as években kibontakozó újfeminizmusra, illetve egyben a Latin-Amerika szerte tapasztalható baloldali fordulat jelenségére adott válasz lenne. (Kampwirth 2008, 122–136) (Nicaraguában 2006-ban szigorítottak a korábban sem éppen liberális abortusztörvényen, megtiltottak kivétel nélkül minden terhesség-megszakítást, még az anya életét veszélyeztető esetekben is, ami pedig korábban engedélyezett volt. Ennek ellenére az abortuszok aránya jóval meghaladja a nyugat-európai vagy az Egyesült Államokbeli átlagot, és több tízezer nő halálához vezet.) Éppen ellenkező folyamat zárult le nemrégiben Uruguayban. A korábbi elnök, Tabaré Vasquez (2005–2010) 2008-ban még vétót emelt az uruguayi kongresszus határozata ellen, mellyel egy 1938-as törvényt megváltoztatva legalizálni kívánta a művi terhesség-megszakítást. 2011 novemberében azonban az indítvány ismét a szenátus elé került, és decemberben el is fogadták. Az elnök, Jose Mujica (ahogy elődje, ő is a balközép *Széles Front* politikusa) ezúttal nem gördített akadályt a lakosság 63%-a által támogatott törvény ratifikálása elé.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi trendek és az egyes latin-amerikai országok belső demokratizálódása – Samuel Huntington nevezte el 3. globális demokratizálódási hullámnak az 1970-es években Dél-Európában kezdődött folyamatot, mely Latin-Amerikára az 1980-as években terjedt át – együttes hatásaként a nők helyzete általánosságban javult. A válás napjainkra minden latin-amerikai országban legális lett, utójára 2004 decemberében Chilében. A nők részvétele erősödött a munkaerőpiacon, társadalmi pozícióik lassan változni kezdtek. A Világbank adatai szerint a latin-amerikai dolgozók között arányuk az 1980-as 35 százalékról 2007-re 53 százalékra nőtt. Számuk főként a szolgáltató szektorban emelkedett. Azonban sokan továbbra is feketén dolgoznak, például a bolíviai városokban a nők 71 százaléka bejelentetlen alkalmazott, míg a férfiak között ez az arány 54 százalék. Világbanki adatokra és Mario Pecheny véleményére hivatkozva állítja Oualalou (2012): „A kilencvenes

évek gazdasági válságában kiderült, hogy a nők megállnak a saját lábukon is, talán még jobban, mint a férfiak. Nemcsak az önbizalmuk nőtt meg, hanem jogilag is egyre inkább elismerik őket.”

Vitatható, hogy a pozitív diszkrimináció ennek az egyre növekvő elismertségnek a jele-e? Mindenesetre sok nőnek segítenek az olyan kifejezetten nőknek szóló kezdeményezések, mint például a Venezuelában 2001-ben létrehozott speciális hitelbank, ami a női mikro-vállalkozók támogatására alakult (*Banco Nacional de la Mujer* vagy *Banmujer*). Sokan úgy látják, hogy a legszegényebb rétegek profitálnak a legtöbbet a baloldali kormányok szociálpolitikájának női vonatkozásaiból. Ezzel kapcsolatban példaként szokták emlegetni a brazil családtámogatási programot, a *Bolsa Familiát*, ami mintegy 13 millió háztartást érint, vagy „Az én házam, az én életem” nevű lakhatási segélyprogramot, hiszen mindkettő elsősorban a nőket célozza meg, elősegítve, hogy a családi ingatlan tulajdonjoga az asszonyokat illesse meg. „Ez javítja alkupozíciójukat a férfiakkal szemben, valamint segít a család helyzetén is, mivel a nők különösen ügyelnek a gyermekeik egészségére és táplálkozására.” (Oualalou 2012)

Ezek a programok is hozzájárulnak ahhoz, hogy a különböző felmérések szerint, nemzetközi összehasonlításban (főként Afrika vagy Ázsia vonatkozásában) a latin-amerikai nők lehetőségei nem a legrosszabbak, bár ez azért nem jelenti azt, hogy minden rendben lenne. A *Global Gender Gap* adatai alapján elemezve az ezredfordulás helyzetét (a nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ első 58 országában), Nagy Ildikó megállapítja (2005, 206): „Az egyes latin-amerikai országok teljesítménye között is nagy különbségek vannak. A legjobban [...] Costa Rica (18.) szerepelt, majd pedig nagy szünetet követően Kolumbia (30.), Uruguay (32.), Argentína (35.), majd Peru (47.), Chile (48.), Venezuela (49.), Brazília (51), Mexikó (52.) következik. Az utóbbi országok mindegyik dimenzióban rosszul szerepeltek a nemek közötti esélyegyenlőségeket tekintve, kivéve a gazdasági lehetőségeket Venezuela, Chile és Brazília esetében. A jelentés szerint ezekben az országokban nem feltétlenül a nők gazdasági lehetőségeivel van a probléma, hanem inkább azzal, hogy nem jutnak megfelelő képzéshez és olyan alapvető emberi jogokhoz, mint a politikai részvétel, illetve az egészségügyi, jóléti ellátások.”

A latin-amerikai országokban az alapvető emberi jogok, az esélyegyenlőség és a tanulási lehetőségek terén érzékelhető a legjelentősebb javulás, míg a nők elleni erőszak és a reprodukciós jogok tekintetében lassabb az előrelépés, annak ellenére, hogy folyamatos a nemzetközi normák alkalmazása a latin-amerikai országok törvényalkotásában. Azonban ebben a régióban a demokrácia és az erőszak nem áll egymással éles ellentétben, sőt, a demokrácia együtt él az erőszakos gyakorlattal, a *violnet pluralism* állapotával (Arias – Goldstein 2010), és ez mindenképpen sajátos kontextusba helyezi a nőket érintő kérdéseket is. Minden latin-amerikai ország elfogadta és ratifikálta a nők elleni erőszak

megelőzéséről, büntetéséről és felszámolásáról szóló Amerika-közi egyezményt (azaz az 1994-es *Belém do Pará-i Egyezményt*), és ennek következményeként az 1990-es években az egyes államok ratifikálták saját erőszakellenes törvényeiket. A rendelkezések hatékonyabb alkalmazását segítő sorra alakultak az állami szintű, a nők jogainak védelmével foglalkozó hivatalok, egyes országokban (Brazília, Chile, Costa Rica, Guatemala, Honduras, Mexikó, Paraguay és Peru) ezek vezetője miniszteri hatáskörrel rendelkezik, és részt vehet a kormányüléseken. (Franceschet 2007b, 3–4) Lassan sikerült is a nők elleni erőszakkal szembeni fellépés szükségességét általánosan elfogadottá tenni, azonban mégis talán ez maradt a legsúlyosabb probléma Latin-Amerikában, ahogy a világ többi részén is. A *Pánamerikai Egészségügyi Szervezet* (PAH) 2006-os, becsült adatai szerint élete során megközelítőleg minden harmadik nő közeli hozzátartozója által elkövetett szexuális, fizikai vagy pszichikai erőszaknak válik áldozatává. Azonban a legtöbbször ezeket az eseteket a törvények és a közvélemény egyaránt az általános emberi jogok keretein belül kezeli, és nem sajátosan női problémaként. Talán csak Brazíliában sikerült túllépni ezen a szemléleten, ahol a családon belüli erőszak külön kategóriaként jelenik meg a törvényekben. Igaz, betartásukkal vannak gondok, anyagi források vagy a politikai akarat hiánya miatt. (Sorj – Moraes 2008, 125) De a régióban általánosságban is jellemző maradt az a gyakorlat, hogy a konzervatív beállítottságú bíróságok a nők védelmében hozott törvények létezése ellenére sem döntenek az asszonyok javára, különösen családon belüli erőszak esetében. Ráadásul Latin-Amerikában elhíresült egy sajátos, kifejezetten nők sérelmére elkövetett bűntény-típus, a *feminicídium*, vagyis az olyan gyilkosság, amit férfiak követnek el nőknél, csakis azért, mert nők. „Egész Közép-Amerikában és Mexikóban kirívóan magas a nőgyilkosságok száma – mármint az olyan eseteké, amikor egy nőt csak azért ölnek meg, mert nő.» [...] A rekordtartó El Salvador, itt százezer lakosra 13,9 asszonygyilkosság jut. Guatemalában az arány 9,8. Néhány mexikói államban, mint például Chihuahua (itt található Ciudad Juárez városa, amely már húsz éve a nők szisztematikus legyilkolásáról ismert), Baja-California és Guerrero, a hasonló esetek száma megháromszorozódott 2005 és 2009 között, és elérte a 11,1 főt százezer lakosra vetítve. Ez a nagymértékű növekedés többek közt a kormány és a kábítószer-kereskedők közötti összetűzésekre vezethető vissza. A mindennaposá váló gyilkosságok a párkapcsolatokban is szinte banálissá teszik az erőszakos fellépést. Ráadásul »a drogok és a szervezett bűnözés elleni háborúnak sajátos következményei vannak a nőkre nézve: mint minden háborúban, a nőkön elkövetett erőszak összekovácsolja a fegyveres csoportok tagjait, megerősíti őket férfiasságukban és még az ellenfelet is provokálja.« (Oualalou 2012)

A nők elleni erőszakkal szemben Latin-Amerikában is az egyik legfontosabb fegyver az esetek nyilvánosságra hozatala, hogy az áldozatok

fel merjék fedni, ami velük történt, törjék meg a csendet és lépjenek a nyilvánosság elé. Ez azonban néha váratlan eredményre vezet. Így Brazíliában az erőszak egy formájának, az önbíráskodásnak melegágya lett. A férfi hozzátartozók a nő, egyben a család becsülete védelmében maguk kutatják fel a támadót, és bosszút állnak. Ráadásul ezt a szerepet gyakran bűnözők veszik át, és megfigyelhető, hogy a drogkereskedők által felügyelt területekről alig érkezik bejelentés a hatóságokhoz, mert ezekben a közösségekben az áldozatok mindenképpen el akarják kerülni a rendőrség beavatkozását, vagy mert itt a hatalmat gyakorlók morális kontrollja erős, és valóban kevés nemi erőszak történik. Paradox módon éppen a hagyományos szexuális morál eredményezi az ilyen típusú bűncselekmények számának csökkenését. (Sorj – Moraes 2008, 131–132) Ez a brazil példa egy a latin-amerikai országokban általánosan is tapasztalható jelenségre, a társadalom bizonyos csoportjainak (nagyvárosi szegénynegyedek, vidéki kistelepülések, esetleg egy teljes országrész lakói) „államtalanodására” hívja fel a figyelmet. A lakosság (jelentős része nem adózik, nem választ) és az állam (nem biztosítja a megfelelő közszolgáltatásokat, oktatást, egészségügyet, közbiztonságot) viszonya leépül, helyette alternatív hatalmi struktúrák formálódnak, gyakran bűnözők kezében (pl. drokartellek Kolumbiában). Különleges eset, mikor egy forradalmi társadalmi mozgalom rendezkedik be és békés eszközökkel teremti meg a központi hatalomtól független autonómiát, ahogy ez a *zapatisták* fennhatósága alatt álló mexikói Chiapas tartományban történt, ahol „úgy a zapatista meszticek és bennszülöttek, mint a nem-zapatisták mostanság már inkább »az autonóm fórumokhoz fordulnak, mint a hivatalos szervekhez«, földtulajdoni, lopás vagy válási ügyeikkel. Azzal a meggyőződéssel, hogy »igazságosabbak« és »hatékonyabbak«.” (Duterme 2009) Az „államtalanodás” viszonyai között a még oly jó szándékú, központi nőpolitikát is nehéz érvényre juttatni; az önállósodó hatalmi centrumok a nemek viszonyának kérdésében is sajátos elképzeléseik szerint cselekszenek. Annál is inkább, mivel a nők helyzetének javulását sem a női politikusok pozícióba kerülése, sem a baloldali politikai vezetés nem garantálja feltétlenül.

A baloldali hullám képviselői általában pozitív módon tematizálják a nők problémáit. Az ecuadori elnök, Rafael Correa gyakran beszél arról, hogy a XXI. század a nemek közötti jogegyenlőség és a nőkkel szembeni diszkrimináció végének korszaka lesz. Az is közismert, hogy Hugo Chávez kijelentette, feministának tartja magát, és azt szokta mondani: „Az igazi szocializmus feminista.” Azonban a gyakorlatban lassú az előrelépés. Venezuelában a nők aktívabbakká váltak ugyan a politikában a részvételi kormány működésének idején, de ahogy Margarita Lopez Maya ellenzéki képviselőjelölt, a caracasi egyetem szociológusa megjegyzi: „tisztában van vele, hogy szavait közhelyesnek fogják tartani, mégis kitart a véleménye mellett: »Akárcsak régen, a hatalom közbenső szintjeit ma is férfiak foglalják el. A nők olyankor lépnek színre, ha konkrét

problémák kerülnek terítékre, a politikai játszmák kevésbé érdeklik őket. «Bár három nőt is találni a kormányzati szervek élén, a szociológus szerint »őket azért választották meg, mert lojálisak Chávez elnökhöz, ráadásul vonzzák a nők szavazatait.« (Idézi: Oualalou 2012) A női politikusok mellett szól még, hogy a közvélemény általában kevésbé tartja őket korruptnak, mint a férfiakat.

Az abortusszal kapcsolatban (ami megkötöttségek nélkül csak Kubában, Guyanában és Puerto Ricóban engedélyezett, és hét latin-amerikai országban minden körülmények között tilos) Hugo Chávez egy másik, 2008-as kijelentését szokták emlegetni: „Az abortuszt több országban is engedélyezik; engem lehet ugyan konzervatívnak bélyegezni, én mégis ellene vagyok annak, hogy meg lehessen szakítani a terhességet. Ha egy gyerek problémával születik, csak még jobban kell szeretni.” (Idézi: Oualalou 2012) Bár a venezuelai parlament az elnök hatalomra kerülése óta több törvénytervezetet is megvitatott abortuszügyben, a liberalizálás még mindig nehezen képzelhető el, a vallásos és katonai körök álláspontja, de tulajdonképpen Chávez személyes meggyőződése miatt sem. Bolíviában Evo Morales politikai bázisának jelentős részét az indiánok, a szakszervezetek és a nők alkotják, és az elnök több női tárcavezetővel dolgozik együtt, ennek ellenére a 2009-es alkotmány, sokak várakozása ellenére sem liberalizálta az abortuszt. A művi vetélés csak a bűncselekményekből származó vagy az anya életére, egészségére veszélyes terhességek esetében engedélyezett Bolíviában. Dél-Amerikának ebben az egyik legszegényebb, 9 millió lakosú országában a 2000-es évek közepén a halálokok között harmadik helyen állt az illegális abortusz és következményei. Becslések szerint évente 30-40 ezer titokban végzett terhesség-megszakítás történik. Bár az engedélyezett esetek egy része relatíve jó körülmények között zajlik az ország 12 klinikáján, de mivel ez a beavatkozás drága, sok nő számára elérhetetlen, akik más megoldást keresnek. (Goodman 2009)

Nemcsak a baloldali kormányzat, de a nők hatalomba kerülése sem jelent feltétlen garanciát a feministák által leginkább szorgalmazott változások megvalósulására. Ezzel kapcsolatban Lamia Oualalou (2012) megállapítja: „Ugyan a nők hatalomra kerülésével valamelyest felborul a tradicionális társadalmi rend, ám ettől még nem feltétlenül képviselnek progresszív szellemiséget. Közép-Amerikában a női elnökök mindig is rendkívül konzervatívak voltak, és a jövőben is azok lesznek, gazdasági és társadalmi kérdésekben egyaránt – még olyankor is, ha ezek közvetlenül a nőket érintik, mint például az abortuszjog.” Gondoljunk csak az 1990-ben Nicaraguában megválasztott Violeta Barrios de Chamorro idejére, amikor a nőknek sok vívmányról kellett lemondaniuk (számos bölcsödét szüntettek meg, a családon belüli erőszak ellenes programokat leállították, a tankönyvek a katolikus egyház tanításaival összhangban lévő, tradicionális nemi szerepeket igyekeztek közvetíteni, és a makro-gazdasági feltételek egyre inkább visszakényszerítették a nőket a fakanál

mellé, a számukra hagyományosan kijelölt státusba). Az évszázados játékszabályokhoz alkalmazkodó, a férfivilágba belesimuló politikusnők helyett a feministák mást várnak közéleti tényérésüktől. Gioconda Belli nicaraguai író, a már említett Baloldali Erotika Pártjának prominens képviselője arról beszélt egy nemrégiben adott interjújában (2012), hogy a latin-amerikai politikusnők olyan országokban kerültek pozícióba, ahol korábban évszázadokon keresztül férfiak dominálták a közéletet. Ezért az az elvárás velük szemben, hogy vezetőként ők is férfiként viselkedjenek, mivel az állam berendezkedése, működése alapvetően maszkulin. Tehát a legfontosabb az lenne, hogy a női hatalom is megszervezze magát, alakítsa át a struktúrákat. Új, a női gondolkodásmódnak jobban megfelelő játékszabályokat kell alkotni, méghozzá olyan asszonyoknak, akik a hatalomba érkeve sem mondanak le nőiségükről, hanem inkább arra törekednek, hogy teljesen megváltoztassák, saját képükre formálják a társadalom működési szabályait.

A feminizmusnak más politikai irányzatokhoz való viszonyulását tekintve Latin-Amerikában két nagy vonulata alakult ki. Az egyik csoportot az állami intézményekkel illetve pártokkal együttműködő, esetleg ott is dolgozó *institucionales*, a másikat az állami struktúráktól távolmaradó *autónomas* alkotják. (Franceschet 2007b, 6) A legutóbbi időkben a mozgalom nemcsak a hatalomhoz és a hagyományos pártpolitikához, hanem az alternatív kezdeményezésekhez is kialakította a kapcsolatait. Külön elemzést érdemelne a mexikói *zapatisták* vagy a chilei öko-feministák bemutatása, illetve leginkább talán az indián nőmozgalmak (pl. Bolíviában), hiszen Közép- és Dél-Amerikában a mintegy 50 milliós indián népesség 60%-a nő, és jelentős részük háromszorosan is hátrányos helyzetű, etnikai alapon, szegénysége folytán és nőként egyaránt. Ráadásul, mivel a környezetkárosítás az indiánok területeit veszélyezteti elsősorban, a nők ebben a vonatkozásban is erősen érintettek.

Most csak arra hozunk néhány példát, hogy mennyire változatosan alakul a szubkontinens országaiban a feminizmus és a hatalmat gyakorlók kapcsolata. Chilében a feminista aktivisták szinte kizárólag a *Concentración* nevű tömörülés balközép pártjaihoz kötődnek. (A *Concertación de Partidos por la Democracia* /Pártszövetség a Demokráciáért/ elnevezésű tömörüléshez a chilei baloldal, balközép és centrum pártjai tartoznak; 1990–2010 között ez volt a kormányzó erő, jelenleg Sebastian Piñera jobboldali kormányának legfőbb ellenzéke.) Ennek történelmi előzményei a chilei diktatúra idejére, az Augusto Pinochet rendszerével szembeni ellenállás időszakára vezethetők vissza. Az elhúzó rezisztencia, a politikai harc formálta közös múlt, a személyes kapcsolatok ma is szinte kizárólag az 1990–2010 közötti kormányzó erőkhez kötik a feministákat. Mivel egy irányba köteleződtek el, korábban kormányzati tényezőkké válhattak, azonban ennek az időszaknak a lezárulásával politikailag háttérbe szorultak. Argentínában másképpen alakult a helyzet. A feministáknak több, jelentősebb párthoz voltak kötődéseik, de például a

Las Damas de la Plaza de Mayo mindig is pártsemleges mozgalomként lépett fel. Az állam és a feminizmus viszonya itt nem olyan szoros, mint Chilében. Argentínában nagyobb autonómiát és szabadságot élveznek a feministák, de kapcsolatuk sokkal lazább az intézményekkel és sosem váltak kormányzati tényezőkké. (Franceschet 2007a, 6–7)

Megint másként alakult a helyzet Brazíliában, ahol az 1970-es évek közepén virágzott fel az új feminista mozgalom, párhuzamosan az ország modernizációjával. Aktivistái akkor főként magasan képzett, középosztálybeli értelmiségiek voltak, akik nagy figyelmet fordítottak a nemzetközi feminizmus eredményeire, ugyanakkor aktív részesei voltak a katonai diktatúra ellenzékének. Közben a legkülönbözőbb, eltérő társadalmi tapasztalatot hordozó csoportokkal kerültek kapcsolatba (nagyvárosi szegényekkel, gerillákkal, szakszervezeti vezetőkkel, papokkal, házaszonyokkal). Az együttműködés során egyrészt a brazil feministák európai vagy észak-amerikai társaiknál érzékenyebbekké váltak a szociális egyenlőtlenség problémáira és a szegényebb rétegek legfőbb gondjaira (egészség, erőszak, munka); egyes, főként baloldali képviselőik például „a testünkről magunk rendelkezünk” elvét mellékesnek tekintik, az életkörülmények javításához képest; másrészt nézeteik erősen inspirálták az egyetemes politikai törekvéseket. (Sorj – Moraes 2008, 122–124) A „nagypolitikában” azonban ennek az inspirációnak a mai napig megvannak a maga korlátai. Jól példázza ezt a legutóbbi elnökválasztási kampány, melyben Dilma Rousseffnek a győzelem érdekében el kellett határolódnia korábbi, az abortusz engedélyezését igenlő álláspontjától, miután konzervatív és egyházi körök élesen támadták. Méghozzá olyan módon, hogy „az utóbbi időben modern diskurzust folytatva az emberi jogokra hivatkoznak, nem pedig a család vagy az erkölcsi értékek nevében óvják a magzatot”. (Oualalou 2012)

Utolsó példánk a nicaraguai eset, ami azt mutatja, hogy a feminizmus és a politika kapcsolatában a személyes ambíciók, érdekek és elfogultságok néha fontosabbak az elveknél. Az abortusz fent említett nicaraguai teljes betiltása elemzők szerint részben a feministák és Daniel Ortega szakitásának lett az eredménye. (Kampwirth 2008) Meglepő fordulat volt, mikor a parlament 2006-ban az egykor forradalmi sandinista front támogatásával szavazta meg az új törvényt, ami a szervezet korábbi elveinek feladását jelentette, röviddel az elnökválasztás előtt. Ennek kapcsán többen felvetik, hogy akkor kezdődött volna a jobboldali sandinizmus korszaka. Ez az állítás talán túlzás, inkább azt mondhatnánk, hogy a mozgalom szalonképesebbé kívánt válni (pl. új szimbólumok), konzolidálódott, bár továbbra is baloldali programmal lép fel, de flexibilitása, sőt cinizmusa kétségtelen.

A vita feministák és antifeministák között 2003-ban mérgesedett el egy 9 esztendő, Rosa nevű kislány terhessége kapcsán, aki korábban nemi erőszak áldozata lett. Akkor a politikai harc a feministák győzelmével zárult, hiszen Rosánál engedélyezték az egészségügyi abortuszt, arra

való tekintettel is, hogy felmérések szerint a lakosság többsége, 64%-a úgy vélte, egy kilenc éves kislányt nem lehet arra kötelezni, hogy hordja ki magzatát. Azonban a vita – ami voltaképpen nem csak Rosa sorsáról folyt, hanem sok más nőéről, akik hasonló helyzetbe kerülnek egészségükre vagy életükre veszélyes terhességük miatt – a nyilvánosságban napirenden maradt, és végül 2006-ban a tiltó törvény elfogadásával, a feministák vereségével ért véget. Ezt több tényező készítette elő. Egyrészt a női mozgalom, mely korábban az egyik legfontosabb és legeredményesebb társadalmi szerveződés volt Nicaraguában, a 2006-os kampány során főként a kommunikáció, a nyelvezet és a minimális és maximális követelések tekintetében megosztottá vált. Ugyanakkor a terhesség-megszakítás ellenzői egymásra találtak, összefogtak, és politikailag rendkívül hatékonyan készítették elő a 2006. október 6-i abortusz ellenes tömegdemonstrációjukat, mely csak néhány nappal előzte meg a parlamenti szavazást. A menet célja nyilvánvalóan a politikai nyomásgyakorlás volt. Sok résztvevő nem képviselt határozott álláspontot a kérdésben, vagy nem is volt tisztában azzal, hogy az egészségügyi okokból és nem a minden megkötés nélkül alkalmazható abortusz ellen tüntet. Gyakran pusztán papjaik felszólítására vettek részt a demonstráción; a szervezésben a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt aktívak voltak. (A protestánsok aránya Nicaraguában az 1970-es években még csak 5%, a 2000-es évek közepére azonban már mintegy 20-30%.) Az egyházak szerepvállalását többen összefüggésbe hozták azzal, hogy 2006 után hozzájuk (akár a katolikus, akár a protestáns felekezethez) kötődő személyek – férfiak és nők egyaránt – kerültek kormányzati pozícióba (oktatás, egészségügy, családügy területén). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár az egyházak az abortuszkérdésben a konzervatív körök mobilizálására alkalmas, antiliberalis diskurzust folytatnak, a katolikus egyházon belül, pontosabban annak szociálisan érzékeny, jellemzően latin-amerikai vonulatán, a felszabadítás teológiájaként ismert reformgondolkodáson belül létezik feminista teológiai irányzat is. (Magyar nyelven erről részletesebben lásd: Houtart /2011/.)

A 2000-es években Daniel Ortégából – az egykori marxista gerilla-vezérből és a Somoza-diktatúrát elsöprő elnökből (1985–1990), aki demokratikus választások útján 2007-ben ismét elfoglalhatta az elnöki széket – a feministák leggyűlöltebb ellenfele vált, azután, hogy 1998-ban mostohalánya többrendbeli szexuális bűnténnyel vádolta meg, miszerint a sandinista vezető 11 éves kora óta zaklatta és megerőszakolta. Az ügyet politikai alku keretében eltussolták, ebben mind a jelenlegi *first lady*, a bántalmazott lány édesanyja, mind a sandinista mozgalom, illetve az akkor hatalmon, ma ellenzékben lévő politikai aktorok részt vettek. (2001-ben a bíróság titkosította az ügy aktáit, azután, hogy Ortega és az akkori elnök, Arnoldo Alemán között létrejött egy büntetlenségi paktum.) Nicaraguában a feministák és a sandinista mozgalom politikai szakítása nem sokat váratott magára.

2007 után az elnök és hitvese abortuszellenes keresztény-konzervatív retorikája egyre határozottabb lett. Majd a 2011 novemberében rendezett választási kampányban ismét kijátszották az abortusz-kártyát. Ezúttal egy megerőszkolt, 12 éves indián lány terhessége állt a középpontban, aminek megszakításához a hatóságok nem járultak hozzá. Az elnök felesége, a sandinista mozgalom szószólójaként csodának, Isten ajándékának nevezte a születendő gyermeket. Közben az ellenzék arról beszélt, hogy a Sandinista Front ultrakonzervatív erővé vált, mely manipulálja a közvéleményt, és az egyszerű emberek vallásosságát perverz módon kihasználja. Ezek után Daniel Ortégát több mint 66%-kal újraválasztották. Nicaraguában a nők elleni erőszak növekszik, a szexuális bűncselekmények 86%-át 16 éven aluliak sérelmére követik el, a szüléssel kapcsolatos halálesetek 80%-ában pedig művi vetéléssel megmenthető lenne az anya élete. (Az adatokat vö. Caroit 2011)

A fentiekben röviden érzékeltetni igyekeztünk a latin-amerikai térség mozaikszerű sokféleségét. Ezen a szövegen értelmezhetőek a nőket érintő, mai napig releváns problémák. Kezelésük a térségben gyakran kötődik az általános emberi jogok illetve a szociális helyzet alakulásához. Latin-Amerikában jelen vannak a nemzetközi normák, de következetes alkalmazásuk mindig a helyi politika függvénye. A feministák több országban elég erősek ahhoz, hogy érdemi befolyásuk legyen ezekre a politikai folyamatokra, ám a nők társadalmi státusából adódó meghatározottságait ezek az eredmények egyelőre csak kis mértékben módosítják.

Hivatkozások

- Amnesty International (2012. március): Index: AMR 25/007/2012, *Routine Repression. Political short-term detentions and harassment in Cuba*. <http://www.amnesty.org/en/library/asset/AMR25/007/2012/en/16f0c0fe-c76b-428e-9050-bc9eb2ea95f7/amr250072012en.pdf> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Arias, Enrique Desmond – Goldstein, Daniel M. (szerk.) 2010: *Violent Democracies in Latin America*. Durnham, Duke University Press
- Belli, Gioconda 2012: El poder femenino cambia las reglas del juego. *La Nación*, 2012. június 25. (interjú)
- Caroit, Jean-Michel 2011: Eleições na Nicarágua reacendem o debate sobre o aborto. In: *UOL Notícias*, 2011. 11. 05. <http://m.noticias.uol.com.br> (Letöltés: 2012. 07. 02.)
- Céspedes, María Stella Toro 2007: *Debates feministas latinoamericanos: Institucionalización, autonomía y posibilidades de acción política*. Santiago, Universidad de Chile, 2007. (MA dolgozat) http://umss.academia.edu/MoiraRimassaPaz/Papers/1089321/Debates_feministas_latinoamericanos_Institucionalizacion_autonomia_y_posibilidades_de_accion_politica (Letöltés: 2012. 06. 25.)
- Cortázar, Julio 2006: Újságkivágások. (Ford.: Latorre Ágnes.) In: Julio Cortázar: *Itt és most*. Budapest, L'Harmattan

- Duterme, Bernard 2009: Zapatisták – divatjamúlt emberek? (Ford.: Sipos János.) In: *Le Monde diplomatique* on-line magyar kiadás, 2009. október. <http://magyardiplo.hu/2009-oktober/112-zapatistak-divatjamult-emberek> (Letöltés: 2012. 06. 30.)
- Franceschet, Susan 2005: *Women and Politics in Chile*. Boulder, Lynne Rienner Publishers
- Franceschet, Susan 2007a: Democratization, Transnationalism, and Gender Politics in Argentina and Chile. (A Kanadai Politikatudományi Társaság éves konferenciájának anyaga) Saskatoon, Saskatchewan, <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2007/Franceschet.pdf> (Letöltés: 2012. 05. 06.)
- Franceschet, Susan 2007b: *From Persuasion to Power? Women's Policy Machineries in Latin America*. (Műhelytanulmány) http://76.12.148.244/PublicationFiles/persuasion_franceschet.pdf (Letöltés: 2012. 06. 01.)
- Goodman, Donna 2009: *The Struggle for Women's Equality in Latin America*. (2009. március 13-i bejegyzés) <http://dissidentvoice.org/2009/03/the-struggle-for-womens-equality-in-latin-america/> (Letöltés: 2012. 05. 06.)
- Hargrove, Ethel C. 1914: *Progressive Portugal*. London, T. Werner Laurie LTD.
- Houtart, Francois 2011: A felszabadítási teológia jelenlegi helyzete Latin-Amerikában. (Ford.: Barna Anett.) *Eszmélet* 90 (2011. nyár)
- Htun, Mala – Piscopo, Jennifer M. 2010: Presence without Empowerment? Women in Politics in Latin America and the Caribbean. *SSRC Conflict Prevention and Peace Forum* (2010 december) tanulmányai, <http://webarchive.ssrc.org/pdfs/> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Kampwirth, Karen 2004: *Feminism and the Legacy of Revolution: Nicaragua, El Salvador, Chiapas*. Athens, Ohio University Press
- Kampwirth, Karen 2008: Abortion, Antifeminism, and the Return of Daniel Ortega in Nicaragua, Leftist Politics? In: *Latin American Perspectives*. (2008. november) 122–136.
- Nagy Ildikó 2005: A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) *Szerpváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest, TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 194–207.
- Nascimento, Alcileide Cabral do 2007: Vida e esperança: o trabalho feminino no criação de bebês no Recife (1789–1831). *Revista Esboços* (Florianópolis) Vol. 14. No. 17. (2007), 75–89.
- Qualalou, Lamia 2012: Hogyan változik a nők helyzete Latin-Amerikában? (Ford.: Makádi Balázs.) *Le Monde diplomatique* on-line magyar kiadás, 2012. február 20–24. <http://epa.oszk.hu/01800/01827/00029/pdf/> (Letöltés: 2012. 05. 07.)
- Quota Project – *Global Database of Quotas for Women*. <http://www.quotaproject.org/> (Letöltés: 2012. 05. 28.)
- Saint-Simon herceg Emlékiratai* (1987). (Ford.: Réz Pál.) Budapest, Európa Könyvkiadó
- Shayne, Julie D. 2004: *The Revolution Question: Feminisms in El Salvador, Chile and Cuba*. Rutgers University Press
- Sorj, Bila – Moraes, Aparecida Fonseca 2008: Paradoxes of the Expansion of Women's Rights in Brazil. In: Peter Birlé – Sérgio Costa – Horst Nitschack (szerk.): *Brazil and the Americas – Convergences and Perspectives*. Madrid – Frankfurt am Main, Iberoamericana – Vervuert, 121–134.
- A Társadalmi Világforum Elvi Chartája*. (2010) www.gajaegysegulet.hu/wp-content/uploads/2010/07/eszf_charta.doc (Letöltés: 2012. 05. 07.)

UNIS Vienna 2010. március 4. <http://www.unis.unvienna.org/unis/hu/pressrels/2010/unisinf355.html> (Letöltés: 2012. 05. 28.)

Worldwide Guide to Women in Leadership. www.guide2womenleaders.com
(Letöltés: 2012. 05. 06.)

Lilita Bianchi Gundian, művészeti könyvtáros, Santiago, 1966